

ISSN: 2149-3979



ilahiyat akademi

yl: 2015 cilt:1 say: 1-2 altı aylık uluslararası akademik araştırma dergisi

SELEFÎLİK



The Journal of Theologic Academy of Gaziantep University

year: 2015 volume:1 issue:1-2 a bi-annual international journal of academic research

Fıkıh ve İtikad Arasında Hanbelîlik: Selefilik Teolojik Arka Planı Üzerine Bir İnceleme

Muhyettin İĞDE*

Özet

Bu makale Ahmed b. Hanbel'in görüşleri etrafında oluşan Hanbelîliğin nasıl bir mezhep olduğunu ortaya koymayı amaçlamaktadır. Ortaya çıkış sürecinden günümüze kadar Hanbelî mezhebi ile ilgili çeşitli tartışmalar gündeme gelmiştir. Dört Sünnî fıkıh mezhebinden biri olarak kabul edilen Hanbelîlik gerçekte fikhî bir mezhep midir? İtikadî bir mezhep midir? Şâyet itikadî bir mezhep ise Hanbelîliğin dört Sünnî fıkıh mezhebi arasında yer almasının sebebi nedir? Ya da mezhep, sonraki süreçte geçirdiği bazı evrilmelerin sonucunda itikadî yönünü kaybederek bir fıkıh mezhebine mi dönüşmüştür? Elinizdeki çalışmada bu ve benzeri konular üzerinde durulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ahmed b. Hanbel, Hanbelîlik, Mihne, Fıkıh, İtikad

Hanbalism Between Law and Theology: A Research on Theological Background of Salafism

Abstract

In this article, aim is to understand Hanbalism, formed around ideas of Ahmad b. Hanbal. From its emergence to nowadays, Hanbalism sect have been mentioned around some debates. Although it has been accepted as one of the four of Sunni schools of law (*fiqh*), is Hanbalism a real Sunni school of law (*fiqh*)? Is it a theological (*itiqâd*) sect? If it is a theological (*itiqâd*) sect, why it has been accepted as one of the four of Sunni schools of law (*fiqh*)? Or is this sect transformed through history to a law (*fiqh*) sect by losing its theological (*itiqâd*) traits? This study put emphasis on such topics.

Keywords: Ahmad b. Hanbal, Hanbalism, Mihna, Fiqh, Itiqad

Giriş

Hanbelîlik, kurucu imâm olarak kabul edilen Ahmed b. Hanbel'in görüşleri etrafında oluşan ve ona nisbetle anılan bir mezheptir. Hanbelîlik, kurumsallaşma sürecini Ahmed b. Hanbel'in vefatından sonra tamamlayan bir mezhep olmasına rağmen kökleri kurucu imamın yaşadığı dönemin öncesinde de var olan Ehl-i Hadis'e dayanmaktadır. Hanbelîlik aynı zamanda Çağdaş Selefi Hareketlerin de temelini oluşturmaktadır. Bu anlamda mezhebin anlaşılması hem İslam düşüncesinin anlaşılması, hem Ehl-i Hadis çizgisinin tarihi gelişim sürecinin ortaya çıkması hem de Çağdaş Selefi akımların anlaşılması bakımından önemlidir.

* Yrd. Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi,
e-posta: igdemuh13@hotmail.com

Hanbelî mezhebi, düşünce yapısı itibarıyla Ehl-i Hadis'e dayanan, zamanla Ehl-i Hadis'in temsilcisi haline gelen dini-siyasî bir yapılanmadır. Yeni düşünce ekollerine ve kişisel yorumu önemseyen Ehl-i Re'y'e bir tepki olarak ortaya çıkan Ehl-i Hadis/Ashâbu'l-Hadis, yeni gelişmeler karşısında tevil ve tefsire başvurmadan, hadis merkezli rivâyeti esas alarak hüküm vermiş, nasları olduğu gibi kabul edip herhangi bir yorumda bulunmamışlardır.¹ Ehl-i Hadis'e göre din "delil"den elde edilir. Bu nedenle rivâyetlerde gelen bilgilerin içerikleri tartışılmadan, tevil ve tefsir edilmeden olduğu gibi kabul edilir.² Ehl-i Hadisin temsilcilerine ilk dönemlerden itibaren rastlamak mümkündür. İmâm Şafii (ö. 204/820) bu zihniyetin en önemli temsilcilerinden biridir. Genel kanaate göre Şafii, Ehli Hadis'e mensuptur ve onların hükümlerini baş tacı etmiştir.³ Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Şafii'nin Allah'ın kitabı ve Hz. Peygamber'in sünneti hususunda insanların en derin anlayışlısı (*efkahlı*) olduğunu, Ashâbu'l-Hadis'in ancak Şafii ile birlikte Ebû Hanîfe'nin "tasallut"undan kurtulduğunu ifade etmiştir.⁴

Abbâsiler döneminde, özellikle Halife Memun'un (198-218/813-833) uygulamaya koyduğu ve ondan sonraki halifelerin de sürdürdüğü Mihne politikaları Ashâbu'l-Hadis'in tepkilerine neden olmuş, Ahmed b. Hanbel isminin de ön plana çıkmasını sağlamıştır. Ahmed b. Hanbel, Mihne politikaları karşısındaki tavrı nedeniyle büyük bir şöhret kazanmış, Ehl-i Hadis'in temsilcisi olarak kabul edilmeye başlanmıştır.⁵ Bundan sonraki süreçte Ehl-i Hadis onunla özdeşleşmiş, hatta o Ashâbu'l-Hadis'in ilk imamu olarak gösterilmiştir.⁶

Ahmed b.Hanbel Mihne'de kazandığı şöhret ile birlikte Ehl-i Hadis arasında sembol bir isim haline gelmiş, Mihne'ye karşı gösterdiği direnç nedeniyle sahabe ve

¹ Mehmet Zeki İşcan, *Selefilik İslami Köktencililiğin Tarihi Temelleri*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006, s. 20, 22.

² İşcan, *Selefilik*, s. 20.

³ Ebû Nu'aym Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ' ve Tabakâtu'l-Asfiyâ'*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1409/1988, IX, 112.

⁴ Ebû Muhammed Abdurrahman b. Ebî Hâtim er-Râzî, *Âdâbu's-Şafi'i ve Menâkibihi*, thk.: Abdulğani Abdulhalik, Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2003, s. 42.

⁵ George Makdisi, *Orta Çağ'da Yüksek Öğretim İslam Dünyası ve Hristiyan Batı*, çev. A. Hakan Çavuşoğlu, H. Tuncay Başoğlu, Gelenek Yayınları, İstanbul 2004, s. 44-45, 276-277; Muhammad Qasim Zaman, "The Caliphs, The 'Ulamâ', and the Law: Defining The Role and Function of The Early 'Abbâsîd Period", *Islamic Law and Society*, 4 (1), 1997, s. 30-31; Michael Cooperson, *Classical Arabic Biography The Heirs of the Prophets in The Age of al-Ma'mûn*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000, s. 111; Duncan B. Macdonald, *Development of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory*, Darf Publishers Limited, London, 1985, s. 158; Ziaul Haque, "Ahmad Ibn Hanbal: The Saint-Scholar of Baghdad", *Hamdard Islamicus*, 8 (3), 1985, s. 67; Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, "el-Mezhebu'l-Hanbelî Menhecuhu'l-Fikhî ve Eşheru Ricâlihi", *ed-Dirâsâtu'l-İslamiyye*, 23 (2), 1408/1988, s. 6; Sami Zubayda, *İslâm Dünyasında Hukuk ve İktidar*, çev. Burcu Koçoğlu Birinci, Hasan Hacak, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 130; Abdülme'cîd Mahmûd Abdülme'cîd, *el-İtticahâtü'l-Fikhiyye 'Inde Ashâbi'l-Hadis f'l-Karnî's-Sâlis el-Hicrî*, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire 1399/1979, s. 127-128.

⁶ Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ebî Ya'lâ el-Ferrâ', *Tabakâtu'l-Hanâbile*, thk. Abdurrahman b. Süleymân el-Useymin, Mektebetü'l-Ubeykân, Riyad 1425/2005, III, 391; İşcan, *Selefilik*, s. 23-24.

tabiin ile kıyaslanmış, onlarla eşdeğer olarak görülmüştür.⁷ Bundan sonraki süreçte insanlar, Mihne karşısındaki tavırlarına ve Ahmed b. Hanbel ile ilgili düşüncelerine göre değerlendirilmişlerdir.⁸

Mihne olayı, Ehl-i Hadis içerisinde de bir “yol ayrımı”na neden olmuştur. Bu “yol ayrımı”nda Ehl-i Hadis’e mensup kişilerin Abbasi iktidarına ve onun yürüttüğü politikalara karşı tavrı belirleyici olmuştur. İktidarın “Kur’ân mahluktur” söylemi karşısında susanlar veya Kur’ân’ın genel manada gayri mahluk olduğunu savunsalar bile, lafzının, Arapça kelimelerinin mahluk olduğunu söylemek durumunda kalanlar, Ehl-i Hadis olsalar dahi, Ahmed b. Hanbel ve taraftarlarınca dışlanmışlardır. Ali b. el-Medîni (ö. 234/848-9), Yahya b. Ma’in (ö. 233/847), Hüseyin b. Ali el-Kerâbîsi (ö. 245/859) ve meşhur muhaddis Muhammed b. İsmail el-Buhârî (ö. 256-869) Mihne karşısındaki tavırları veya *halku'l-Kur’ân* ile ilgili görüşleri nedeniyle Ahmed b. Hanbel ve taraftarlarının baskısına uğrayan ve cemaatten dışlananlardan sadece birkaçıdır.⁹

Memun tarafından başlatılan Mihne politikaları, kısa bir süre sonra Halife Mütevekkil döneminde (232-247/847-861) sona erdirilmişse de etkileri uzun süre devam etmiştir. Mihne öncesinde dönemin önemli hadisçilerinden biri olan ancak asla bir numara olmayan Ahmed b. Hanbel halifenin uyguladığı politikalara karşı gösterdiği direnç ile şöhret kazanmış bu durum onun etrafında yoğun bir öğrenci grubunun toplanmasını beraberinde getirmiştir.

Kur’ân’ın yaratılmış olduğu fikri üzerine temellendirilen Mihne uygulamalarının siyasî olduğu konusu birçok araştırmacı tarafından kabul edilmiştir.¹⁰ *Halku'l-Kur’ân* ile ilgili teorik tartışmalar sadece bir kamuflej mesabesinde değildir. Mihne uygulamaları hem siyasî tarihte hem de düşünce tarihinde bir dönüm noktası oluşturmuş, İslam düşüncesinin seyrini değiştirmiştir. Her şeyden önce Mihne’nin Ehl-i Hadis’in zaferiyle bitmiş olması, bundan sonraki süreçte onların baskın unsur olmasına, karşıtları olan Mutezile’nin de tedricî olarak yok olmasına zemin hazırlamıştır. Diğer taraftan Mihne, Ahmed b. Hanbel gibi bir kahramanı doğurmuş,¹¹ Ehl-i Hadis’in

⁷ Konuyla ilgili geniş bilgi ve örnekler için bk. Muhyettin İğde, “Mihne Sürecinde Ahmed b. Hanbel ve Taraftarları”, M. Mahfuz Söylemez (Ed.), *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, (ss. 153-173), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2012, s. 163-165.

⁸ W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, Sarkaç Yayınları, Ankara 2010, s. 405; Patricia Crone, *Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasi Düşünce*, çev.: Hakan Köni, Kapı yayınları, İstanbul, 2007, s. 199-200; Mehmet Emin Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı Mihne Olayı ve Haşevîyye Olgusu*, Ankara Okulu, Ankara 1999, s. 66-67.

⁹ İğde, “Mihne Sürecinde Ahmed b. Hanbel ve Taraftarları”, s. 165-170.

¹⁰ Marshall G. S. Hodgson, *İslâm’ın Serüveni Bir Dünya Tarihinde Bilinç ve Tarih*, Haz.: Metin Karabaşoğlu, İz Yayıncılık, İstanbul 1995, I, 458-459; Cooperson, *Classical Arabic Biography*, s. 115.

¹¹ Makdisi, *Orta Çağ’da Yüksek Öğretim*, s. 44-45, 276-277; Zaman, “The Caliphs, The ‘Ulamâ’, and the Law”, s. 30-31; Cooperson, *Classical Arabic Biography*, s. 111; Macdonald, *Development of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory*, s. 158; Haque, “Ahmad Ibn Hanbal: The Saint-Scholar of Baghdad”, s. 67; Türki, “el-Mezhebu’l-Hanbelî Menhecuhu’l-Fikhî ve Eşheru Ricâlîhi”, s. 6; Zubayda, *İslâm Dünyasında Hukuk ve İktidar*, s. 130.

farklı gruplara ayrılmasına,¹² Hanbelîlik diye bir mezhebin ortaya çıkmasına neden olmuştur.¹³

Mihne gibi sosyo-politik yönleri ağır basan bir meselenin sonucunda ortaya çıkan Hanbelî mezhebi ve onun kurucu imamı olarak kabul edilen Ahmed b. Hanbel ile ilgili tarihi süreçte çeşitli tartışmalar yaşanmıştır. Ahmed b. Hanbel bir fakîh midir, muhaddis midir?¹⁴ Hanbelî mezhebi fikhî bir mezhep midir? İtikadî bir mezhep midir? Çalışmanın bundan sonraki kısmında bu konuyla ilgili tartışmalar ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Hanbelîliğin Oluşumunda İtikadî Arka Plan

Hanbelî mezhebi ile ilgili yapılan çağdaş araştırmalarda mezhebin oluşumunda etkili olan faktörlerle ilgili farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bunlar genel olarak, fıkıh, sosyal arka plan ve politik yapı, sosyal aktivizm ve ahlâkî yapı, kelâmî tartışmalar şeklinde dört başlıkta toplanabilir.¹⁵

Schacht ve Spectorsky gibi hukuk tarihçileri, Hanbelî mezhebinin hiçbir beşeri istidlali kabul etmeyen “katı hadisçiler”in, Şafiî’nin hukuk sisteminden rahatsız olmaları sonucunda ortaya çıktığını ileri sürmüşlerdir.¹⁶ Buna göre Şafiî’nin ortaya koyduğu hukuk sistemi, kaynağını hadis ve sünnetten almasına rağmen “katı hadisçiler”i tatmin etmemiştir. Çünkü onlar, mümkün oldukça doktrinlerinin tamamını Hz. Peygamber’e dayandırmak ve asla beşeri bir istidale yer vermek istememişlerdir. Schact’a göre bu düşüncede olan Ehl-i Hadis’in bir kesimi, Ahmed b. Hanbel’in etrafında toplanmış ve onun ölümünden sonra Hanbelî mezhebini oluşturmuşlardır.¹⁷ Ahmed b. Hanbel’in, Şafiî’nin istidlal metodunu hadisten ayrılma olarak değerlendirdiği düşünülebilir. Bu yüzden Şafiî’den kısmi bir “ayrılma” söz konusu olabilir. İbn Abdilberr’in, Ahmed b. Hanbel’i Şafiî’nin ashâbı arasında değerlendirmesi¹⁸ bu tezi doğrulamaktadır. Bu açıdan Schacht’ın görüşü isabetli olabilir. Şu kadar var ki, Ahmed b. Hanbel ve onun ilk talebelerinin birçoğu fikhî anlamda Şafiî’yi referans almış, onun hukuki prensiplerinin başında gelen kıyası kabul etmiş ve uygulamışlardır.¹⁹ Ancak bu, Şafiî’yi takibe devam ettiklerinden

¹² Sönmez Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler Hadis Taraftarlarının İman Anlayışı Bağlamında Bir Araştırma*, Kitabiyât, Ankara 2002, s. 56.

¹³ Cooperson, *Classical Arabic Biography*, s. 149.

¹⁴ Konuyla ilgili geniş bilgi için bk. Muhyettin İğde, “Ahmed b. Hanbel’in Fakihliğiyle İlgili Tartışmalar”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014, sy. 42, s. 193-208.

¹⁵ Nimrod Hurvitz, “Schools of Law and Historical Context: Re-Examining the Formation of the Hanbalî Madhhab”, *Islamic Law and Society*, 2000, VII/1, 46-47.

¹⁶ Joseph Schacht, *İslâm Hukukuna Giriş*, çev. Mehmet Dağ, Abdulkadir Şener, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1986, s. 72-73; Susan A. Spectorsky, “Ahmad Ibn Hanbal’s Fiqh”, *Journal of the American Oriental Society*, 102 (3), 1982, s. 462-463.

¹⁷ Schacht, *İslâm Hukukuna Giriş*, s. 72-73; a.mlf., “The Schools of Law and Later Developments of Jurisprudence”, Majid Khadduri, Herbert J. Liebesny (Ed.), *Law in the Middle East*, (ss. 57-85), The Middle East Institute, Washington D.C. 1995, s. 66-67.

¹⁸ İbn Abdilberr, *el-İntikâ’*, s. 107.

¹⁹ Ahmed b. Hanbel’in kıyası kullandığına dair görüşler için bk. Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed b. Halef Ebû Ya’la İbnü’l-Ferrâ, *el-Udde fi Usulî’l-Fikh*, thk., Ahmed b. Ali b. Seyr el-Mübârekî, y.y.,

değil; ona olan ihtiyaçtan kaynaklanmıştır. Kaldı ki Ahmed b. Hanbel'in öğrencilerinin tamamen fikhî kaygılarla onun etrafında toplandığını söylemek de kanaatimizce doğru bir değerlendirme olmayacaktır.

Hallaq, Hanbelî mezhebinin fikhî bir mezhep olarak ortaya çıkmadığını, kuruluşu aşamasında kelâmî bir mezhep olduğunu belirtmiştir. Hallaq'a göre, fikhî faaliyetler Ahmed b. Hanbel'den sonraki jenerasyon ile başlamış, ancak bunların hiçbiri doktrin bazında bir hukuk ortaya koymamışlardır.²⁰

Hanbelîliğin oluşumuyla ilgili ortaya atılan diğer bir iddia, Hanbelîliğin ulemâ ile umerânın yetkilerinin ayrılmasıyla ortaya çıktığı şeklindedir. Bu görüşe göre, Mihne'nin Ahmed b. Hanbel'in zaferiyle sonuçlanması, ulemâ ile umerânın yetkilerini birbirinden ayırmış, artık dini konularda konuşma ve karar verme yetkisi umerânın elinden alınarak ulemâya hasredilmiştir.²¹ Özellikle Lapidus ve diğer bazı oryantalistler tarafından ileri sürülen bu görüşe göre halife ile ulemâ, dini otorite ile ilgili keskin bir tartışma içindeydiler. Ulemâ, din ile ilgili söz yetkisinin kendilerinde olduğu, bunun halife ve onun etrafındakiler için de bağlayıcı olduğu hususunda net bir tavra sahipti. Mihne'nin Ehl-i Hadis'in zaferiyle sonuçlanmasıyla halife bu yarışı kaybetmiş, din ile ilgili söz söyleme ve karar verme yetkisi halifenin elinden alınmıştır. Ulemânın Mihne'de elde ettiği zafer ve devlet ile olan ilişkileri Hanbelî mezhebinin ortaya çıkmasını sağlamıştır.²²

Hanbelîliğin oluşumunda Mihne'nin etkili olduğu açıktır. Ancak bu görüşün zayıf tarafı, Mihne'den sonra din-devlet işlerinin birbirinden ayrıldığını ileri sürmesidir. Mihne ile birlikte, ulemâ ile umerânın yetkilerinin kesin bir şekilde birbirinden ayrıldığı, bundan sonraki süreçte halifenin sadece devlet işleriyle ilgilendiği, dini konuların da tamamen ulemâya bırakıldığı şeklindeki görüş, tarihi gerçekliklerle uyumsuzdur.²³ Ulemânın yapmak istediği şey, sultanla yollarını tamamen ayırmak değil; sultanın siyasî ve sosyal faaliyetlerinde kendilerine danışılmasını teolojik açıdan meşrulaştırmaktır. Burada, ulemâdan ayrı bir sultandan ziyade, ulemâya bağlı bir halife söz konusudur. Ancak Lapidus'un görüşünün isabetli olduğu yer, halifenin bundan sonraki süreçte bir daha eski gücüne ulaşamamasıdır. Nitekim Crone, Mihne sonrası süreçte halifenin statüsünün

Riyad, 1410/1990, IV, 1280; Ebû Muhammed Muvaffakuddin Abdullah b. Ahmed b. Kudâme el-Makdisî, *Ravdatü'n-Nâzir ve Cennetü'l-Münâzir fî Usûli'l-Fikh alâ Mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk.: Abdulaziz Abdurrahman es-Sa'îd, Cami'atu'l-İmâm Muhammed b. Suud, Riyad 1399, s. 279 Henry Laoust, "Ahmad b. Hanbal", *EP*, I, 276.

²⁰ Wael B. Hallaq, *The Origins and Evolution of Islamic Law*, Cambridge University Press, Cambridge 2005, s. 159-160.

²¹ Ira M. Lapidus, "State and Religion in Islamic Societies", *The Past&Present*, 151, 1996, s. 11-12; a.mlf., *A History of Islamic Societies*, Cambridge University Press, United Kingdom 2002, s. 136-137; Crone, *Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasi Düşünce*, s. 199-200; Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, I, 451-452; Zubayda, *İslâm Dünyasında Hukuk ve İktidar*, s. 125-126.

²² Lapidus, "State and Religion in Islamic Societies", s. 11-12; Zubayda, *İslâm Dünyasında Hukuk ve İktidar*, s. 125-126; Zaman, "The Caliphs, The 'Ulamâ', and the Law", s. 2; Hurvitz, "Schools of Law and Historical Context: Re-Examining the Formation of the Hanbalî Madhhab", s. 48.

²³ Zaman, "The Caliphs, The 'Ulamâ', and the Law", s. 32-33, 36; Crone, *Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasi Düşünce*, s. 199-200.

net olmadığını, bu belirsizliğin de merkezi yönetimin sağlanması noktasında birçok zararının olduğunu belirtmiştir.²⁴

Mihne sonrasında Abbasi halifelerinin Ahmed b. Hanbel ve talebelerine gösterdiği yakın ilginin Hanbelî mezhebinin oluşumunda etkili olduğu şeklindeki görüş, tek başına meseleyi izah etmez. Ahmed b. Hanbel'in, Mihne sonrasında siyasetten ve devlet erkânından olabildiğince uzak durduğu, ailesine ve talebelerine de bu konuda tavsiyelerde bulunduğu bilinen bir gerçektir. Ahmed b. Hanbel ve taraftarlarının siyasete karşı bu mesafeli duruşu, yöneticilere yakın duran kimseleri de eleştirmeleri göz önüne alındığında mezhebin oluşumunda siyasetin derin etkilerinin olduğunu söylemek biraz zordur.²⁵ Nitekim Hanbelî âlim İbn Akîl, "bu mezhebe en çok taraftarları zulmetmiştir. Çünkü Ebû Hanîfe'nin ve Şafîi'nin ashabından biri ilimde kabiliyetli olduğunda kadılık veya başka bir devlet görevi üstlenmişlerdir. Bu memuriyet onun tedrisine ve ilimle meşgul olmasına da vesile olurdu. Ahmed'in ashabına gelince, onlardan ilimle uğraşıp da ibadet ve zühde yönelmeyen çok az insan vardır. Durum böyle olunca ilimle meşgul olmayı da bırakmışlardır."²⁶ diyerek Hanbelî mezhebinin fazla yayılmamasını müntesiplerinin resmi görev almamasına bağlamıştır. Ancak Ahmed b. Hanbel ve taraftarlarının ilk dönemde resmi görev almamalarında başka saikler de rol oynamış olabilir. Muhtemelen bu tavır, Mihne'den yeni çıkmış bir yapının siyasete karşı temkinli duruşundan kaynaklanmıştır.

Hanbelî mezhebinin oluşumunda etkili olduğu ileri sürülen üçüncü husus, ahlâkî görünüm ve sosyal aktivizmdir. Ahmed b. Hanbel'in mütevazı hayatı, günlük yaşamı, dindarlığı gibi özelliklerinden hareketle Ahmed b. Hanbel bir zahid, Hanbelîlik de onun ahlâkî kuralları çerçevesinde oluşmuş bir yapı olarak sunulmuştur. Özellikle Ahmed b. Hanbel hakkında yazılan biyografilerden hareketle, onun, halifenin ihsanlarını kabul etmediği, fakir bir hayat sürdüğü, sıradan yiyecekler yediği, eski elbiseler giydiği dolayısıyla onun bir *zâhid* ve *sûfi* olduğu ileri sürülmüştür.²⁷ Laoust, Ahmed b. Hanbel'in bu özelliklerinin yanısıra

²⁴ Patricia Crone, *Slaves on Horses: The Evolution of The Islamic Polity*, Cambridge University Press, Cambridge 1980, s. 62.

²⁵ Ebu'l-Fadl Sâlih b. Ahmed b. Hanbel, *Sîretü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. tlk.: Fûâd b. Abdulmün'im Ahmed, Dârü's-Selef, Riyâd 1415/1995, s. 42, 92-102; Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, Cîze, 1409, s. 360-363; Hurvitz, "Schools of Law and Historical Context: Re-Examining the Formation of the Hanbalî Madhhab", s. 48-49; Michael Cook, *Commanding Right and Forbidding Wrong in Islamic Thought*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000, s. 123-124; Bekr b. Abdillâh Ebû Zeyd, *el-Medhalü'l-Mufassal ilâ Fikhi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel ve Tahrîcâtü'l-Ashâb*, Dârü'l-Âsime, Riyad, 1417/1997, I, 499-509; Saud Saleh AlSarhan, *Early Muslim Traditionalism: A Critical Study of the Works and Political Theology of Ahmad Ibn Hanbal*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of Exeter, United Kingdom 2011, s. 201-207.

²⁶ İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, I, 348.

²⁷ H. Laoust, "Hanâbila", *EI2*, III, 158; Hurvitz, "Schools of Law and Historical Context: Re-Examining the Formation of the Hanbalî Madhhab", s. 50-54; a.mlf., "Biographies and Mild Asceticism: A Study of Islamic Moral Imagination", *Studia Islamica*, 85, 1997, s. 41-65; Haque, "Ahmad Ibn Hanbal: The Saint-Scholar of Baghdad", s.70-72; Cooperon, *Classical Arabic Biography*, s. 112-115, 146-147.

onun Tasavvuf'un öncülerinden sayılan Fudayl b. İyâd (ö. 187/803) başta olmak üzere birçok sûfiye karşı sempati duyması ve onlarla görüşmesinden hareketle onun bilinenin aksine bir tasavvuf karşıtı değil; bir sûfi olduğunu iddia etmiştir.²⁸ Hurvitz, Ahmed b. Hanbel'in bu tutumunun sonraki Hanbelîler tarafından da sürdürüldüğünü belirtmiştir. Ona göre "ılımlı zahidlik" (*mild ascetism*), Hanbelîlerin ayırt edici bir ahlâkî vasfıdır ve buna dair birçok ipucu da mevcuttur.²⁹ Kanaatimizce tek başına bu özellikler bir kişinin sûfi olarak tanımlanması için yeterli veriler değildir. Kaldı ki Melchert'in de ifade ettiği gibi Ahmed b. Hanbel'in, klasik sûfilerin öncülerinden, önemli sayılabilecek herhangi bir kimseyle yakınlığı olmamış, aksine Ahmed b. Hanbel onlardan ikisine, yani Serî es-Sekatî (ö. 251/865) ile Hâris el-Muhâsibî'ye (ö. 243/857) muhalefet etmiştir.³⁰ Ahmed b. Hanbel hakkında yukarıda sayılan, genellikle *killet-i kelâm*, *killet-i ta'âm*, *killet-i menâm* ve benzeri kavramlarla ifade edilen özellikler İslam düşüncesinde dindarlık anlayışının bir parçası olarak algılanmış, sadece Tasavvuf ehli sûfiler değil, aynı zamanda dindar bir hayat yaşamak isteyen kimseler de bu düsturları uygulamaya çalışmışlardır. Dolayısıyla salt bu davranışlardan hareketle bir kişiyi sûfi olarak tanımlamak yetersiz ve eksik bir tanımlama olacaktır.³¹

Hanbelî mezhebinin oluşumuyla ilgili ileri sürülen son görüş, Hanbelîliğin III/IX. y.y.'daki itikadî-siyasî tartışmalar sonucunda ortaya çıktığıdır. Bu görüşün en önemli savunucularından biri olan George Makdisi'ye göre, "Hanbelî mezhebi, imamının fıkıh alanında ortaya koyduğu tavrın bir sonucu olarak değil, daha ziyade, Kur'ân'ın yaratılmışlığı (*halku'l-Kur'ân*) meselesi hakkında Mutezile akılcılığına karşı benimsediği gelenekçi-kelâmî tavrın bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır".³² Burada önemli olan husus Mihne ile Hanbelî mezhebinin oluşumu arasında bir ilişkinin kurulmasıdır.

Hanbelî mezhebinin oluşumuyla ilgili yukarıdaki görüşler dikkate alındığında açıkça dillendirilmemekle beraber bunların her birinin aslında Mihne ile ilişkili olduğu, dolayısıyla mezhebin oluşumunda kelâmî bir mesele olan *halku'l-Kur'ân* meselesi ile ilgili tartışmaların veya Mihne'nin etkili olduğu görülecektir.

²⁸ Henry Laoust, "Le Hanbalisme Sous le Califat de Bagdad (241/855-656/1258)", *Revue des Etudes Islamiques*, 27, 1959, s. 70-71.

²⁹ Hurvitz, "Schools of Law and Historical Context: Re-Examining the Formation of the Hanbalî Madhhab", s. 51-63.

³⁰ Christopher Melchert, "The Hanabila and The Early Sufis", *Arabica*, 48 (3), 2001, s. 353, 367.

³¹ Ahmed b. Hanbel'in tasavvuf/sûfilerle ilişkisi için bkz.: Melchert, "The Hanabila and The Early Sufis", s. 352-360.

³² George Makdisi, *Orta Çağ'da Yüksek Öğretim İslam Dünyası ve Hristiyan Batı*, çev.: A. Hakan Çavuşoğlu, H. Tuncay Başoğlu, Gelenek Yayınları, İstanbul 2004, s. 46.

Oluşum ve Oluşum Sonrası Süreçte Hanbelîliğin Seyri

Alman sosyolog Max Weber, toplumsal zümreleşmeleri geleneksel, yasal ve karizmatik gruplar olmak üzere üçe ayırmıştır.³³ Weber, karizmatik grupla, karizmatik özelliği ile toplumun sempatisini ve beğenisini kazanmış kimselerin etrafında oluşan yapılanmaları kastedmiştir.³⁴ Gerçekte din veya cemaat kurucusunun etrafını kuşatan tilmizler veya refikler çemberini “karizmatik bir grup” olarak nitelendirmek mümkündür.³⁵ Bu anlamda Ahmed b. Hanbel’in etrafında toplanan ve daha sonra Hanbelî mezhebini oluşturacak olan talebe topluluğunu “karizmatik grup” olarak tanımlamak mümkündür.

Ahmed b. Hanbel, yaşadığı süre içerisinde herhangi bir mezhep kurmak gibi bir çabanın içerisine girmemiştir. Onun ölümünden sonra talebeleri *Mesâil* veya *Sünne* gibi isimlerle anılan ve daha sonra Hanbelî mezhebinin temel kaynaklarını oluşturan rivâyetleri bir araya toplamaya başlamışlardır.³⁶ Bu faaliyetler, mezhebin temellerinin atılmasını sağlamış, talebelerin bu faaliyetleri nedeniyle de Hanbelîliğin kollektif bir yapı/mezhep niteliğinde olduğu ileri sürülmüştür.³⁷

Hanbelî mezhebinin fikhî bir mezhep olup olmadığı daha ötesinde Ahmed b. Hanbel’in de bir fakih olup olmadığı ilk dönemlerden itibaren tartışılmaya başlanmıştır. Birçok müellif ya Ahmed b. Hanbel’i fakihler arasında zikretmemiş veya Hanbelîliği fıkıh mezhebi olarak addetmemiştir.³⁸ Nitekim meşhur Tarihçi Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, Ahmed b. Hanbel’i fakih saymaması nedeniyle bazı sıkıntılara maruz kalmış, bu nedenle Hanbelîlerle karşı karşıya gelmiştir.³⁹

Hanbelî mezhebinin fikhî bir mezhep olmadığı konusunda birçok araştırmacı müttefiktir. George Makdisi, Hanbelîliliğin imamının fıkıh ile ilgili ortaya koyduğu bir tavrın sonucunda değil, daha çok *halku’l-Kur’ân* meselesi hakkında Mutezile akılcılığına karşı ortaya koyduğu “gelenekçi-kelamî” duruşun sonucunda ortaya çıktığını ileri sürmüştür.⁴⁰ Aynı şekilde Câbirî, Hanbelî mezhebinin Ahmed b. Hanbel’in *halku’l-Kur’ân* konusunda Mutezileyle giriştiği tartışmanın sonucunda ortaya çıktığını bu anlamda “siyasî-itikadî” bir mezhep olduğunu ifade etmiştir.⁴¹ Viktor da, “Mihne’ye karşı duruşu nedeniyle saygınlık kazanan” Ahmed b. Hanbel’e ait herhangi bir fıkıh kitabı olmamasına rağmen Hanbelîliğin tamamen fikhî bir

³³ Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, çev. Taha Parla, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 217-222; Hans Freyer, *Din Sosyolojisi*, çev. Turgut Kalpsüz, Yayına Hazırlayan: M. Rahmi Ayas, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2013, s. 80.

³⁴ Niyazi Akyüz-İhsan Çapcıoğlu (Ed.), *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi*, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara, t.y., s. 267.

³⁵ Freyer, *Din Sosyolojisi*, s. 81; Mehmet Zeki İşcan, “Ehl-i Sünnet’te Dinî Bir Otorite Olarak ‘Selef’ Fikrinin Ortaya Çıkışı”, *EKEV Akademi Dergisi*, 9 (25), Güz 2005, s. 9.

³⁶ Macdonald, *Development of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory*, s. 110-111.

³⁷ Laoust, “Le Hanbalisme Sous le Califat de Bagdad”, s. 74

³⁸ İşde, “Ahmed b. Hanbel’in Fakihliğiyle İlgili Tartışmalar”, s. 193-208.

³⁹ Makdisi, *Ortaçağ’da Yüksek Öğretim*, s. 47, 222.

⁴⁰ Makdisi, *Ortaçağ’da Yüksek Öğretim*, s. 46.

⁴¹ Muhammed Abid el-Câbirî, *el-Musakkaftin fi’l-Hadaret’l-Arabiyye Mihnetu İbn Hanbel ve Nükbetu İbn Rişd*, Merkezu Dirâsâtî’l-Vahdeti’l-Arabiyye, Beyrut 2000, s. 99.

mezhep olarak addedilmesinin ilginç olduğunu belirtmiştir. Çünkü Ahmed b. Hanbel genel olarak fıkha karşı biriydi ve fikhî konulardaki görüşlerini de temelde hadise dayandırmıştır.⁴²

Buradan hareketle Hanbelîliğin esasında kelimî bir mesele olan Mihne'ye karşı bir tepkinin sonucunda ortaya çıktığı bu anlamda "reaksiyoner" biz mezhep olduğunu söylemek mümkündür.⁴³

Ahmed b. Hanbel'in 241/855 yılında vefat etmesinden sonra talebelerinin ona ait rivâyetleri toplamaya başlamasıyla Hanbelî mezhebinin temelleri atılmaya başlanmıştır. Hanbelî mezhebinin kuruluşu genel olarak ikiye ayrılabilir. Birinci aşama, Ahmed b. Hanbel'in görüşlerinin bir araya getirilip tedvin edilmesi, böylece bir mezhep için kaçınılmaz olan doktrinin ortaya çıkarılmasıdır. III/IX. yüzyılın ortalarından itibaren yaşanan bu gelişmeye Ahmed b. Hanbel'in ilk talebeleri katkıda bulunmuştur. Ahmed b. Hanbel'in ardından yürütülen bu faaliyetler ancak ham bir malzeme ortaya çıkarmıştır. Mezhebin teşekkülünü sağlayacak çalışmalar bir sonraki aşamada özellikle Ebû Bekir el- Hallâl'in (ö. 311/923) çalışmalarıyla başlayan süreçte gerçekleşmiştir. Bu ikinci aşama, toplanan ham malzemenin işlenmesi, delillerinin güçlendirilmesi, bir teori haline getirilmesi ve mezhebin sistemleşmesi aşamasıdır. İkinci aşamadan sonra mezhebin oluşum süreci büyük oranda tamamlanmıştır.⁴⁴

Mezhebin tedvin dönemi olarak tanımlayabileceğimiz Hanbelîliğin bu ilk döneminde talebeler, Ahmed b. Hanbel'e ait rivâyetleri bir araya getirmiştir. Hanbelî literatüründe bu anlamda iki tür eser göze çarpmaktadır. *Sünne* veya *Kitâbü's-Sünne* olarak adlandırılan eserler akaid ile ilgili konuları içermektedir. Genellikle Hanbelî fıkhnın kaynağı olarak addedilen ve *Mesâil* olarak adlandırılan eserlere bakıldığında buradaki fikhî konuların tamamen rivâyete dayandığı görülebilmektedir. *Mesâil* türü eserlerde fikhî konuların yanı sıra *halku'l-Kur'ân*, Cehmiyye'nin kötülenmesi gibi meseleler başta olmak üzere akaide dair meselelerin de yoğun bir şekilde yer almaktadır.

Mesela, Ahmed b. Hanbel'in Büyük oğlu Salih'in (213-266/818-880) *Mesâil'i* çoğunlukla fıkıhla ilgili olmakla birlikte itikad ile ilgili rivâyetler de mevcuttur.⁴⁵ Yine Ahmed b. Hanbel'in ilk öğrencilerinden İshâk b. İbrahim b. Hânî'nin (ö. 275/889) *Mesâil'*inde "Bâbu's-Sünne ve'r-Red 'ale'l-Ehvâ", "Bâbü'l-İmân", "Bâbü'r-

⁴² Knut Vikor, *Between God and The Sultan: A History of Islamic Law*, Hurst&Company, London, 2005, s. 101-102.

⁴³ Laoust, "Le Hanbalisme Sous le Califat de Bagdad", s. 74; Macdonald, *Development of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory*, s. 111.

⁴⁴ Ali Hakan Çavuşoğlu, "Cristopher Melchert ve Mezhep: Gelenekçi Bir Oryantalistin İslâm Hukuk Tarihi ve Ehl-i Sünnet Yorumu", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 4, 2004, s. 309-310; Sa'dî Ebû Ceyb, *Ahmed b. Hanbel: es-Sîre ve'l-Mezhep*, Dâru İbn Kesîr, Dimaşk, 1998/1418, s. 323-325; Türkî, "el-Mezhebu'l-Hanbelî Menhecuhu'l-Fikhî ve Eşheru Ricâlihi", s. 24.

⁴⁵ Salih'in akaid ile ilgili bazı rivayetleri için bk. Ebu'l-Fadl Sâlih b. Ahmed b. Hanbel, *Mesâilu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel Rivâyetü İbnihi Ebi'l-Fadl Sâlih*, nşr. Tânk 'Avdullâh b. Muhammed, Dâru'l-Vatan lî'n-Neşr, Riyad 1420/1999, s. 98-99, 115, 118, 121, 149, 164-165, 210, 240-241, 316-317, 345-346 vd.

Re'y ve'l-İlm", "Bâbü't-Tafdîl" gibi itikad ile ilgili konular yer almaktadır.⁴⁶ Kütüb-i Sitte'nin yazarlarından biri olan ünlü muhaddis Ebû Dâvûd Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî de (ö. 275/889) *Mesâil*'inde "Bâbun fi'l-Cehmiyye", "Bâbun fi'l-İmân", "Bâbun fi'r-Re'y", "Bâbun fi't-Tafdîl" gibi itikadî meselelere yer vermiştir.⁴⁷

Burada zikredilen az sayıdaki örnekten hareketle dahi ilk dönemde Hanbelî çevrelerde itikadî konuların yoğun bir şekilde işlendiği açıkça görülebilmektedir. Nitekim Hallağ, III/IX. yüzyılda Hanbelîlerin yoğunlukta olduğunu, bu dönemde mezhep mensuplarının daha çok itikadî anlamda faaliyet gösterdiklerini; fikhî anlamda etkili bir girişimlerinin olmadığını belirtmektedir.⁴⁸ Melchert, IV/X. yüzyıldan itibaren Ehl-i Hadis ile Ehl-i Re'y arasındaki tartışmaların artarak devam ettiğini, ancak fıkıh alanında bu tür tartışmalara rastlanılmadığını ileri sürmüştür.⁴⁹ Makdisi de fikhî bir mezhep olarak Hanbelîliğin oldukça mütevazı bir yere sahip olduğunu ancak teolojik/itikadî bir güç olarak Ehl-i Hadis içerisinde muazzam bir yere sahip olduğunu ifade etmiştir.⁵⁰

Ahmed b. Hanbel'in ilk talebelerinin en önemli özelliği hocalarının itikad, fıkıh, ahlak ve benzeri konulardaki görüşlerini sonraki nesillere aktarmalarıdır.⁵¹ Bu talebelerin fıkıhla ilgili rivâyetleri de büyük ölçüde Ahmed b. Hanbel'in kendisine yöneltilen sorulara verdiği cevaplardan ibarettir. Bu talebelerin hiçbiri söz konusu faaliyetlerini sürdürürken hukuk sistemi (fıkıh usulü) ortaya koymak gibi bir çabanın içerisine girmemiş,⁵² dahası bunların önemli bir kısmı böyle bir ilmi derinliğe sahip olamamıştır.⁵³

Hanbelî mezhebindeki ilk fıkıh kitabı olarak kabul edilen *el-Muhtasar*,⁵⁴ IV/X. yüzyılda Ebu'l-Kâsım Ömer b. Hüseyin b. Abdillâh el-Hırakî'ye (ö. 334/946) aittir. Mezhebe ait fıkıh usulü eserlerinin yazımı ise hicri beşinci asra taşmıştır. Gürkan, "Hanbelî Fıkıh Usulünün Doğuşu ve Gelişimi-I" adlı çalışmasında, Hanbelî mezhebi fıkıh usulünü müstakil bir ekol olarak değerlendirmenin mümkün olmadığını ileri sürmüştür.⁵⁵

⁴⁶ İshâk b. İbrahim b. Hânî'nin *Mesâil*i için bk. İshâk b. İbrahim b. Hânî' en-Nisâbü'rî, *Mesâilü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel Rivâyetü İshâk b. İbrahim b. Hânî' en-Nisâbü'rî*, thk.: Züheyr eş-Şâvîş, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 1400.

⁴⁷ Ebû Dâvûd'un *Mesâil*i için bk. Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Mesâilü'l-İmâm Ahmed Rivâyetü Ebî Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî*, thk.: Ebû Mu'âz Târik b. 'Avdullah b. Muhammed, Mektebetü İbn Teymiyye, Mısır 1420/1999.

⁴⁸ Hallağ, *The Origins and Evolution of Islamic Law*, s. 177.

⁴⁹ Cristopher Melchert, "Traditionist-Jurisprudents and the Framing of Islamic Law", *Islamic Law and Society*, 8 (3), 2001, s. 406.

⁵⁰ Makdisi, "Hanbalite Islam", s. 238-239.

⁵¹ Nimrod Hurvitz, *The Formation of Hanbalism: Piety into Power*, Routledge Curzon, London 2002, s. 78.

⁵² Hallağ, *The Origins and Evolution of Islamic Law*, s. 159-160; Menderes Gürkan, "Hanbeli Fıkıh Usulünün Doğuşu ve Gelişimi-I", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9, 2000, s. 464.

⁵³ Nimrod Hurvitz, *The Formation of Hanbalism*, s. 77-78.

⁵⁴ Laoust, "Le Hanbalisme Sous le Califat de Bagdad", s. 84.

⁵⁵ Gürkan, "Hanbeli Fıkıh Usulünün Doğuşu ve Gelişimi-I", s. 464-465.

Buraya kadar verilen bilgilerden hareketle fikhî bir mezhep olarak bilinen Hanbelî mezhebinin itikadî yönünün daha baskın olduğu, bu anlamda sözü edilen yapıyı “siyasî-itikadî” bir mezhep olarak adlandırmanın daha doğru olacağı anlaşılmaktadır. Bu noktada aşağıdaki soruların cevabının bulunması mezhebin gelişimini anlamak bakımından önemlidir. Hanbelîlik, fikhî yönü olmayan, tamamen itikadî bir yapı mıdır? Şâyet itikadî bir mezhep ise Hanbelîliğin dört Sünnî fıkıh mezhebi arasında yer almasının sebebi nedir? Ya da mezhep, sonraki süreçte geçirdiği bazı evrilmelerin sonucunda itikadî yönünü kaybederek fıkıh mezhebine mi dönüştü?

Bu soruların cevaplarının bilinmesi, fikhın İslam’daki yerinin bilinmesiyle yakından ilişkilidir. İslam her şeyden önce bir nomokrasidir. İslam’da Fıkıh, hem meşrulaştırma hem de itidali sağlama aracıdır. Pek çok hareket, fıkıh mezheplerinden biriyle bütünleşerek meşruiyetini temin etmeye çalışmıştır.⁵⁶ Aynı durum düşünce sistemleri ve itikadî mezhepler için de geçerlidir. Herhangi bir düşünce sisteminin ayakta kalabilmesi, hukuk ekollerinden birine mensup olmasına bağlıdır. Kelamî sistemler meşru sayılmak, öğretilerini yaymak ve onun devamını sağlamak için bir hukuk sistemi tarafından benimsenmek durumunda kalmıştır. Bu bağlamda Mutezile, Hanefî mezhebinin, Eşarîlik büyük ölçüde Şafii mezhebinin bünyesine girerek varlığını sürdürmüştür.⁵⁷

Benzer bir durum Hanbelîlik için de geçerli olmuştur. “Siyasî-itikadî” bir yapı özelliği taşıyan Hanbelîlik varlığını devam ettirmek amacıyla fikhî bir boyut kazanmıştır.⁵⁸ Makdisi, Hanbelî mezhebinin hem yapısını hem de tarihi süreç içindeki evrilmesini göz önüne alarak, onun diğer mezheplerden farkını şu şekilde ortaya koymuştur: “Hanbelî mezhebi aynı zamanda hem fikhî hem de kelâmî bir mezhep olmasıyla eşsizdir.”⁵⁹ Bu görüşüyle Makdisi, Hanbelî mezhebini, hem hukuk sistemi hem de teolojik yönü olan (itikadî-fikhî) bir mezhep olarak tanımlamış ve mezhebin bu yapısını günümüze kadar koruduğunu belirtmiştir.⁶⁰ Mughni, Hanbelî mezhebinin başarıya ulaşmasını ve sonraki yıllarda Bağdat siyasetinde etkili olmasını, aynı zamanda hem fıkıh hem de akaid sistemini geliştirmesine bağlamıştır.⁶¹ Bazı araştırmacılar Hanbelîliğin fikhî bir boyut kazanmasını Ehl-i Hadis’in de Ehl-i Re’y’e yakınlaşması olarak ifade etmişlerdir. Sözü edilen araştırmacılara göre, Mihne sonrasında Ehl-i Re’y’in Ehl-i Hadis’e yakınlaşmasının yanı sıra Ehl-i Hadis de Ehl-i Re’y’e yakınlaşmış, Hanbelîlik başta olmak üzere fıkıh

⁵⁶ Makdisi, *Ortaçağ’da Yüksek Öğretim*, s. 44-46.

⁵⁷ George Makdisi, “Hanbalite Islam”, *Studies on Islam*, Merlin L. Swartz (Ed., çev.), Oxford University Press, Newyork, 1981, s. 239; amlf., *İslâm’ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi*, çev.: Hasan Tunçay Başoğlu, Klasik, İstanbul 2007, s. 43.

⁵⁸ Makdisi, *İslâm’ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi*, s. 43, 373-374; Christopher Melchert, *The Formation of The Sunni Schools of Law 9th-10th Centuries C.E.*, Brill, Leiden&New York&Köln 1997, s. 31.

⁵⁹ Makdisi, “Hanbalite Islam”, s. 239.

⁶⁰ Makdisi, *Ortaçağ’da Yüksek Öğretim*, s. 46.

⁶¹ Syafiq A. Mughni, *Hanbalî Movements in Baghdâd from Abû Muhammad al-Barbahârî (d. 329/941) to Abû Ja’far al-Hashimî (d. 470/1077)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of California, Los Angeles 1990, s. 150.

mezhepleri bu uzlaşmanın bir ürünü olarak ortaya çıkmışlardır.⁶² Ancak tarihi gelişim seyrine bakıldığında daha çok Ehl-i Re'y'in Ehl-i Hadis'e yaklaştığını söylemek daha doğru olacaktır.

Hanbelîliğin Mutezile veya Eşarilik gibi herhangi bir fıkıh mezhebinin bünyesine girmeden varlığını tek başına sürdürmesi Ehl-i Hadis'in özellikle Mihne süreci sonrasında fıkıh bakışıyla yakından ilişkilidir. Kur'ân'ın mahluk olduğu görüşünün en önemli sonuçlarından biri, fıkıhın dinamikliğini kaybedip hadisle eşitlenmesidir. Mihne'nin genelde Ehl-i Hadis'in özelde de Ahmed b. Hanbel'in zaferiyle sonuçlanması Hadis ile fıkıhın eşitlenmesini beraberinde getirmiştir. Mihne'den sonra Hadis ile Fıkıhın eşitlenmesi, Mihne'den önce belirgin bir fikhî yönü bulunmayan Ahmed b. Hanbel'in hem bir fıkıh mezhebinin hem de Ehl-i Hadis'in imamı olmasıyla sonuçlanmıştır.⁶³ Hadis rivâyetleri, Ahmed b. Hanbel'in görüşlerini destekleyen deliller değil bizâtihi onun görüşleridir.⁶⁴ Çünkü hukuk ve teoloji alanında yalnızca Kur'ân ve hadisi kaynak kabul eden Ehl-i Hadis'in bakış açısına göre, hadis alanında uzmanlaşmak ile hukuk/fıkıh alanında uzmanlaşmak hemen hemen aynı şeydi. Kendilerine hukukî/fikhî bir mesele sorulduğunda, konuyla ilgili hadis rivâyetlerini (Sahâbe ve Tâbiûn'un fikhî görüşleri de dâhil olmak üzere) aktararak cevap vermeyi tercih etmişlerdir.⁶⁵ Ehl-i Hadis'in Mihne'deki galibiyeti, fıkıhın tamamen Ehl-i Re'y'in elinden çıkmasına ve Ehl-i Re'y'in fıkıh anlayışlarını gözden geçirerek Ehl-i Hadis'e yakınlaşmasına neden olmuştur.⁶⁶ Bundan sonraki süreçte fıkıh, aklın ve akli istidlalin yerine tamamen hadise ve âsâra dayanmış, Ehl-i Hadis'e mensup âlimler de doğal olarak birer fakîh olarak addedilmiştir. Hanbelî mezhebinin fikhî bir mezhep olarak kabul edilmesi de bu açıdan değerlendirilmelidir.

Sonuç

İslam düşünce tarihinde önemli bir yere sahip olan ve önemli ölçüde etkili olan Hanbelîlik, Abbasilerin Mihne politikaları sonucunda ortaya çıkmış bir mezheptir. Mihne politikalarından kısa bir sürede vazgeçilmesi, siyasî erkin, dini anlamda herhangi bir şeyi halka zorla kabul ettirmeye çalışması durumunda aciz kalacağını, bu tavrın da başarısızlıkla sonuçlanacağını ortaya koymuştur. Hatta bu politika tersine işlemiş; Mihne, Ehl-i Hadis'in yükselişini hızlandırmış, onları daha inandırıcı kılmıştır. Bir hadisçi olan Ahmed b. Hanbel, Mihne'de Mutezile'nin görüşlerini destekleyen Abbasi yönetimine karşı takındığı siyasî-itikadî tavır ve kararlı tutumu sonucunda politize olmuş, popülerite kazanmış, halk kitleleri onun arkasından

⁶² Melchert, *The Formation of The Sunni Schools of Law*, s. 31; Çavuşoğlu, Cristopher Melchert ve Mezheb", s. 298-302; Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi*, s. 14, 373-374; Hallaq, *The Origins and Evolution of Islamic Law*, s. 127.

⁶³ Abdülmecîd Mahmûd Abdülmecîd, *el-İtticahâtü'l-Fikhiyye 'İnde Ashâbi'l-Hadîs fi'l-Karni's-Sâlis el-Hicrî*, s. 127-131.

⁶⁴ Melchert, "Traditionist-Jurisprudents and the Framing of Islamic Law", s. 389.

⁶⁵ Cristopher Melchert, "Ibn Mujâhid and the Establishment of Seven Qur'anic Readings", *Studia Islamica*, 91, 2000, s. 6.

⁶⁶ Çavuşoğlu, Cristopher Melchert ve Mezheb", s. 298-299.

yürümeye başlamış, görüşleri muteber addedilmiştir. Bu açıdan bakıldığında, Mihne'ye karşı bir tutumun sonucunda oluşan bu yapıyı otaya çıkışı itibariyle siyasî-itikadî bir mezhep olarak tanımlamak mümkündür.

Hanbelîliğin tarihsel gelişim süreci incelendiğinde mezhebin çoğunlukla siyasî muhalefet rolü oynadığı görülecektir. Ahmed b. Hanbel'in vefatından sonraki süreçte gerek talebelerinin yaptığı çalışmalarda gerekse mezhep mensuplarının sosyal hayattaki faaliyetlerinde itikadî konuların ön planda olduğu görülmektedir.

Hanbelîlik, IV/X. yüzyılda Ebû Bekir el-Hallâl'in Ahmed b. Hanbel'e ait rivâyetleri derleme faaliyetleri sonucunda mezhep hüviyeti kazanmış, Hırakî'nin fıkha dair ilk el kitabı niteliğindeki *el-Muhtasar*'ı kaleme almasıyla mezhebin fikhî boyutu belirginleşmeye başlamıştır. Mezhep mensuplarının bundan sonraki çalışmalarına bakıldığında fikhun yanı sıra itikada ait eserlerin de sürekli varlığını koruduğu görülmektedir. Aynı zamanda sosyal hayatta ve mezhep mensuplarının faaliyetlerinde de fıkhıtan çok itikadın ön planda olduğu tarihi süreçte kolaylıkla gözlenebilen bir husustur.

Hanbelîlerin, IV/X. yüzyılda Berbehârî öncülüğünde *emr-i bi'l-maruf ve nehyi 'ani'l-münkeri* sağlama amacıyla gerçekleştirdikleri eylemleri, Şii-Büveyhi yönetimine ve yerel Şii halka karşı bir muhalefet bloğu oluşturmaları, bu dönemdeki Hanbelî-Şii çatışmaları bu yapının itikadî-siyasî boyutları baskın olan bir mezhep olduğunun göstergelerindedir. Yine Büveyhiler döneminde Hanbelîler ile Abbasi Hilafeti'nin iş birliği sonucunda yayınlanan Kadiri İtikad bildirgeleri de mezhebin siyasî itikadî bir yapılanma olduğunu ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Hanbelîlik ortaya çıkışı itibariyle siyasî-itikadî bir mezhep olmakla birlikte sonraki süreçte fikhî bir boyut kazanmıştır. Buradan hareketle Hanbelîliği itikadî-fikhî bir mezhep olarak tanımlamak doğru olacaktır. Mezhep bu ikili yapısını günümüze kadar devam ettirmiş, bu yapısıyla çağdaş Selefi akımların temelini, oluşturmuştur. Hanbelîliğin bu yapısının bilinmesi Çağdaş Selefi akımların anlaşılması bakımından da önemlidir.

Kaynakça

- Abdülmeçîd Mahmûd Abdülmeçîd, *el-İtticahâtü'l-Fikhîyye 'İnde Ashâbi'l-Hadîs fi'l-Karni's-Sâlis el-Hicrî*, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire 1399/1979.
- Akyüz-Çapcıoğlu, Niyazi-İhsan (Ed.), *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi*, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara, t.y.
- AlSarhan, Saud Saleh, *Early Muslim Traditionalism: A Critical Study of the Works and Political Theology of Ahmad Ibn Hanbal*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of Exeter, United Kingdom 2011.
- Câbirî, Muhammed Abid, *el-Musakkafûn fi'l-Hadareti'l-Arabiyye Mihnetu İbn Hanbel ve Nükbetu İbn Rüşd*, Merkezu Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Beyrut 2000.
- Cook, Michael, *Commanding Right and Forbidding Wrong in İslamic Thought*, Cambridge University Press, Cambridge 2000.
- Cooperson, Michael, *Classical Arabic Biography The Heirs of the Prophets in The Age of al-Ma'mûn*, Cambridge University Press, Cambridge 2000.

- Crone, Patricia, *Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasî Düşünce*, çev. Hakan Köni, Kapı yayınları, İstanbul 2007.
- Crone, Patricia, *Slaves on Horses: The Evolution of The Islamic Polity*, Cambridge University Press, Cambridge 1980.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan, "Cristopher Melchert ve Mezheb: Gelenekçi Bir Oryantalistin İslâm Hukuk Tarihi ve Ehl-i Sünnet Yorumu", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 4, 2004.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Mesâilu'l-İmâm Ahmed Rivâyetu Ebî Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî*, thk. Ebû Mu'âz Târık b. 'Avdullah b. Muhammed, Mektebetu İbn Teymiyye, Mısır 1420/1999.
- Ebû Nu'aym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdullah, *Hilyetü'l-Evliyâ' ve Tabakâtu'l-Asfiyâ'*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1409/1988.
- Ebû Ya'lâ İbnü'l-Ferrâ, Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef, *el-Udde fi Usuli'l-Fıkh*, Thk., Ahmed b. Ali b. Seyr el-Mübârekî, y.y., Riyad 1410/1990.
- Ebû Zeyd, Bekr b. Abdillâh, *el-Medhalü'l-Mufassal ilâ Fikhî'l-İmâm Ahmed b. Hanbel ve Tahrîcâtü'l-Ashâb*, Dârü'l-Âsime, Riyad 1417/1997.
- Freyer, Hans, *Din Sosyolojisi*, çev. Turgut Kalpsüz, Yayına Hazırlayan: M. Rahmi Ayas, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2013.
- Gürkan, Menderes, "Hanbelî Fıkıh Usulünün Doğuşu ve Gelişimi-I", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9, 2000.
- Hallaq, Wael B., *The Origins and Evolution of Islamic Law*, Cambridge University Press, Cambridge 2005.
- Haque, Ziaul, "Ahmad Ibn Hanbal: The Saint-Scholar of Baghdad", *Hamdard Islamicus*, 8 (3), 1985.
- Hodgson, Marshall G. S., *İslâm'ın Serüveni Bir Dünya Tarihinde Bilinç ve Tarih*, Haz.: Metin Karabaşoğlu, İz Yayıncılık, İstanbul 1995.
- Hurvitz, Nimrod, "Biographies and Mild Asceticism: A Study of Islamic Moral Imagination", *Studia Islamica*, 85, 1997.
- Hurvitz, Nimrod, "Schools of Law and Historical Context: Re-Examining the Formation of the Hanbalî Madhhab", *Islamic Law and Society*, 7 (1), 2000.
- Hurvitz, Nimrod, *The Formation of Hanbalism: Piety into Power*, Routledge Curzon, London 2002.
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yusuf en-Nemerî, *el-İntikâ' fi Fedâili's-Selâseti'l-Eimmeti'l-Fukahâ*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, ts.
- İbn Ebî Hâtim er-Râzî, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris, *Âdâbu'ş-Şafi'î ve Menâkibihi*, thk. Abdulğani Abdulhalik, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2003.
- İbn Ebî Ya'lâ, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ebî Ya'lâ el-Ferrâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, thk. Abdurrahman b. Süleymân el-Useymin, Mektebetü'l-Ubeykân, Riyad, 1425/2005.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddin Abdullah b. Ahmed el-Makdisî, *Ravdatü'n-Nâzır ve Cennetü'l-Münâzır fi Usûli'l-Fıkh alâ Mezhebi'l-İmâm Ahmed b.*

Hanbel, thk., Abdulaziz Abdurrahman es-Sa'îd, Cami'atu'l-İmam Muhammed b. Suud, Riyad 1399.

- İbn Receb, Zeynüddîn Abdurrahman b. Ahmed, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, thk. Abdurrahman b. Süleyman b. el-Useymin, Mektebetü'l-Ubeykân, Riyad 1425/2005.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *Menâkibu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, Cîze, 1409.
- İğde, Muhyettin, "Ahmed b. Hanbel'in Fakîhliğiyle İlgili Tartışmalar", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 42, Yıl: 2014.
- İğde, Muhyettin, "Mihne Sürecinde Ahmed b. Hanbel ve Taraftarları", M. Mahfuz Söylemez (Ed.), *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2012.
- İshâk b. İbrahim b. Hânî' en-Nîsâbûrî, *Mesâilu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel Rivâyetu İshâk b. İbrahim b. Hânî' en-Nîsâbûrî*, thk. Züheyr eş-Şâvîş, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 1400.
- İşcan, Mehmet Zeki, "Ehl-i Sünet'te Dinî Bir Otorite Olarak 'Selef' Fikrinin Ortaya Çıkışı", *EKEV Akademi Dergisi*, 9 (25), Güz 2005.
- İşcan, Mehmet Zeki, *Selefilik İslami Köktencilik Tarihi Temelleri*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.
- Kutlu, Sönmez, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler Hadis Taraftarlarının İman Anlayışı Bağlamında Bir Araştırma*, Kitabiyât, Ankara 2002.
- Laoust, Henry, "Ahmad b. Hanbal", *EP*, I, 276.
- Laoust, Henry, "Le Hanbalisme Sous le Califat de Bagdad (241/855-656/1258)", *Revue des Etudes Islamiques*, 27, 1959.
- Lapidus, Ira M., "State and Religion in Islamic Societies", *The Past&Present*, 151, 1996.
- Lapidus, Ira M., *A History of Islamic Societies*, Cambridge University Press, United Kingdom 2002.
- Macdonald, Duncan B., *Development of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory*, Darf Publishers Limited, London 1985.
- Makdisi, George, "Hanbalite Islam", *Studies on Islam*, Merlin L. Swartz, Ed., çev. Oxford University Press, Newyork 1981.
- Makdisi, George, *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitim*, çev. Hasan Tuncay Başoğlu, Klasik, İstanbul 2007.
- Makdisi, George, *Orta Çağ'da Yüksek Öğretim İslam Dünyası ve Hristiyan Batı*, çev. A. Hakan Çavuşoğlu, H. Tuncay Başoğlu, Gelenek Yayınları, İstanbul 2004.
- Melchert, Christopher, "Ibn Mujâhid and the Establishment of Seven Qur'anic Readings", *Studia Islamica*, 91, 2000, 5-22.
- Melchert, Christopher, "The Hanabila and The Early Sufis", *Arabica*, 48 (3), 2001.
- Melchert, Christopher, "Traditionist-Jurisprudents and the Framing of Islamic Law", *Islamic Law and Society*, 8 (3), 2001.
- Melchert, Christopher, *The Formation of The Sunni Schools of Law 9th-10th Centuries C.E.*, Brill, Leiden&New York&Köln 1997.

- Mughni, Syafiq A., *Hanbalî Movements in Baghdâd from Abû Muhammad al-Barbahârî (d. 329/941) to Abû Ja'far al-Hashimî (d. 470/1077)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of California, Los Angeles 1990.
- Özafşar, Mehmet Emin, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı Mihne Olayı ve Haşeviyeye Olgusu*, Ankara Okulu, Ankara 1999.
- Sa'dî Ebû Ceyb, *Ahmed b. Hanbel: es-Sîre ve'l-Mezheb*, Dâru İbn Kesîr, Dimaşk 1998/1418.
- Sâlih b. Ahmed b. Hanbel, Ebu'l-Fadl, *Mesâilu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel Rivâyetu İbnihî Ebi'l-Fadl Sâlih*, nşr. Târik 'Avdullâh b. Muhammed, Dâru'l-Vatan li'n-Neşr, Riyad 1420/1999.
- Sâlih b. Ahmed b. Hanbel, Ebu'l-Fadl, *Sîretü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. tlk. Fûâd b. Abdulmün'im Ahmed, Dâru's-Selef, Riyâd 1415/1995.
- Schact, Joseph, "The Schools of Law and Later Developments of Jurisprudence", Majid Khadduri, Herbert J. Liebesny, Ed., *Law in the Middle East*, The Middle East Institute, Wasinghton D.C. 1995.
- Schact, Joseph, *İslâm Hukukuna Giriş*, çev. Mehmet Dağ, Abdulkadir Şener, Ankara Üniversitesi İlähiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1986.
- Sectorsky, Susan A., "Ahmad Ibn Hanbal's Fiqh", *Journal of the American Oriental Society*, 102 (3), 1982.
- Türki, Abdullah b. Abdulmuhsin, "el-Mezhebu'l-Hanbelî Menhecuhu'l-Fikhî ve Eşheru Ricâlihi", *ed-Dirâsâtu'l-İslamiyye*, 23 (2), 1408/1988.
- Viktor, Knut, *Between God and The Sultan: A History of Islamic Law*, Hurst&Company, London 2005.
- Watt, W. Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Sarkaç Yayınları, Ankara 2010.
- Weber, Max, *Sosyoloji Yazıları*, çev. Taha Parla, İletişim Yayınları, İstanbul 1996.
- Zaman, Muhammad Qasim, "The Caliphs, The 'Ulamâ', and the Law: Defining The Role and Function of The Early 'Abbâsid Period", *Islamic Law and Society*, 4 (1), 1997.
- Zubayda, Sami, *İslâm Dünyasında Hukuk ve İktidar*, çev. Burcu Koçoğlu Birinci, Hasan Hacak, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008.